

Kusper Judit

EKF, Magyar Irodalomtudományi Tanszék

jkusper@ektf.hu)

GUTENBERG- ÉS/VAGY NEUMANN-GALAXIS? AZ IRODALOM MEDIALITÁSA

Ha az irodalom medialitásáról beszélünk, elsősorban a közvetettségre és a közvetítőcsatornákra gondolhatunk, hiszen a kultúrahagyományozódás több tízezer éves történelme során a kezdetben kizárólag szóbeli közvetítés különböző, és egyre változatosabb médiumokat hívott segítségül, ezáltal számos új résztvevőt léptetett be az irodalmi kommunikációba. Tudjuk, hogy bármely műalkotás akkor képes betölteni szerepét, ha megtörténik a (lehetőleg értő és értelmező) befogadás aktusa, s azt is, hogy a befogadást számos tényező befolyásolja, többek között a közvetítés módja és eszköze. E hermeneutikai kapcsolatból jelen esetben azt kívánom bemutatni, milyen lehetőségei vannak és voltak a különböző médiumoknak, illetve ezek a médiumok hogyan befolyásolhatják a kultúrák közvetítését, vagy egyáltalán az irodalmi szövegek alakulását, létrejöttét, publicitását.

Kultúránk kezdetektől az emlékezet és hagyományozódás dinamikájára épült, emlékezetünk rögzítette őseink szokásait, népeink történelmét, múltját, de akár hétköznapi cselekedeteket is (melyek bármely munkához kapcsolódhattak, legyen az főzés avagy állatgondozás). Emlékezet útján tanuljuk meg nyelvünket, sajátítjuk el a kommunikáció szabályait (ezt Jan Assmann szavaival kommunikatív emlékezetnek nevezhetjük), míg kultúránk és múltunk ránk maradt aspektusait kulturális emlékezetként aposztrofálhatjuk. Ezen esetben „[a]z emlékezés alakzatai vallási értelmet hordoznak, és emlékező megjelenítésük gyakran ölti az ünnep alakját. Az ünnep – sok egyéb funkciója mellett – múlt jelenvalóvá tételére is szolgál. A múlthoz fűződő viszony megveti az emlékező csoport identitásának alapjait.”¹ Fontos hangsúlyozni, hogy az ismétlésben nem eshetett csorba, változás nem következhetett be, hiszen akkor egy nemzet identitása került volna veszélybe.

Látható, hogy a kommunikatív és a kulturális emlékezet elkülönül egymástól: míg a kommunikatív emlékezetnek bárki részese lehet, addig a kulturális emlékezet közvetítői és hordozói speciálisan e célra választott vagy választódott személyek, úgy, mint a sámánok, bárdok, papok, művészek, írnokok, tudósok, azaz „a tudás felhatalmazottai”² Assmann speciális eseteket említ azon írástalan társadalmakból, ahol az emlékezet hordozóinak speciális tulajdonságokkal kellett rendelkezni, s így emlékezetük az adathordozók kezdetleges formáját képviselhette. Az emlékezés maga többnyire rituális szövegekre vonatkozott, mint például a Rigvéda esetében, ám a szent rítust (itt még könyvnek nem nevezhető) ismerő brahmanok az indiai kasztrendszer csúcsán helyezkednek el, felülmúlva az uralkodó család kasztját is. Hasonló az eset Ruandában, ahol azok, akik „a tizenhét királyi rítus szövegét

¹ ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet*, Atlantisz, Budapest, 1999, 53.

² Uo. 54.

betéve tudják, a birodalom legfőbb méltóságait viselik. Az esetleges tévedésért hallal lakolnak. Hármójuk ismeri a tizennyolc rítus teljes szövegét: nekik még az uralkodó istenségben is részük van.”³

Láthatjuk tehát, hogy a szóbeli hagyományozódás közel sem oly pontatlan és hiányos, mint azt a szinte kizárólag írásbeli közvetítésen alapuló világunkban elképzeljük. Ám az látható, hogy ily módon pusztán kevesek képesek átörökíteni a tudást avagy rítust, s előbb-utóbb segédeszközökre, a közvetítés kiterjesztőire, az adatok külső tárolására volt szükség, hogy ezek információk és adatok tárolhatók és visszakereshetők legyenek. Ennek érdekében különböző ködrendszerek jöttek létre, úgy, mint csomóírás, a csuringák, a calculusok, majd végül szükségszerűen létre kell jönnie az írásnak. „Az írás feltalálásával mód nyílik a kommunikáció külterületeinek átfogó és forradalmi átalakítására.”⁴ Ám „mint minden összetettebb instrumentum, úgy az írás is – mégpedig mérhetetlen élességgel – kiterjesztés és külsővé-idegenné válás dinamikáját eredményezi. Az autó a természetes mozgásszervek externalizációjaként az ember mozgáskörét hallatlan mértékben kiterjeszti, ámde mértéktelen használata elcsökevényesíti a természetes mozgékonyt. Ugyanez áll az írásra is: az emlékezet externalizációjaként megadja a hallatlan mértékű kiterjesztés lehetőségét a tárolt közlések és információk megújult felvételére, egyszerre azonban sorvasztja a természetes emlékezőtehetséget.”⁵ Igen érdekes, hogy az írás mégsem a kulturális emlékezet szolgálatában fejlődik ki legelőször, hanem a mindennapi kommunikáció szövegeit jegyezték le, mégpedig Mezopotámiában. Később a lejegyzés igénye áterjedt a ceremóniális szövegekre is, melyek között fokozatosan létrejöttek a központi helyet elfoglalók, azok, amelyeket mind gyakrabban másoltak le, így kanonikus rangra emelkedtek. A kánon fogalmán Assmann a tradíciónak azt a formáját érti, „amely tartalmilag a legnagyobb fokú kötelező erővel, formailag pedig a legnagyobb mérvű rögzítettséggel bír. Sem hozzátenni, sem elvenni belőle, sem változtatni rajta nem szabad.”⁶ A szöveg-hagyományozódás – különösen a szent szövegek esetében – így rendkívül szigorú volt, az írások végén sok esetben átokformulák, ígézők találhatók, hiszen az írásnak minden időben változatlanul kellett fennmaradnia. Ám ez – éppen a közvetítő médium természetéből adódóan – nem valószínűsíthető meg problémamentesen, hiszen éppen a már mérhetetlen szövegmenyiség hagyományozódása miatt nem követhető nyomon az eredetihez való igazodás (a kánon, mely a nád, mérővessző, követő szóból származik, éppen azt kívánná, hogy az új, a másolt vagy újonnan születő szöveg pontosan kövesse mintáját – akár formailag, akár szellemiségét illetően). A filológusok így lépten-nyomon találkozhatnak olyan szövegekkel, melyek több különböző változatban léteznek, s valószínűleg egy közös ősrre vezethetők vissza. Természetesen innen is van kiút, hiszen – bár igen hosszú időnek kell addig eltelnie – megjelenik a könyvnyomtatás, mely valóban forradalmasítja a kultúrahordozók és a befogadók találkozásának lehetőségeit. Ez minden bizonnyal – Marshall McLuhan szavait idézve – médiatechnológiai változás

³ Uo. 55.

⁴ Uo. 24.

⁵ Uo. 22–23.

⁶ Uo. 103.

(természetesen már az írás feltalálása is annak tekinthető), bár, hozzá kell tennünk, McLuhan a közvetítőcsatornák determinizmusára szűkíti a folyamatot. Mindenképp egyet értek vele abban, hogy a médium, mely segítségével – jelen esetben – a szöveg eljut hozzánk, meghatározhatja nem csupán a befogadást, hanem eleve a szöveg létét is. A befogadó eleve máshogy közelít a szóbeli közlés vagy akár vizualitás útján közvetített alkotásokhoz, mint a leírt, könyvbe zárt világhoz, s talán épp a különböző mnemotechnikai eljárásokból kifolyólag: szükségszerűen mást érint meg bennem egy előadott – így már eleve egyfajta értelmezésen áthaladó – szöveg, mint a leírt. Nem is beszélve arról, hogy például az epikai művek esetében szigorú mnemotechnikai eljárásokra, elsősorban ismétlésekre, állandó képekre és jelenetekre, állandó karakterekre kénytelen épülni a szöveg, máskülönben megjegyezhetetlen lesz, míg az írott mű nem kényszerül ezen eszközök használatára, hiszen a hagyományozódás a könyv lapjain biztosítva van.

Ezek után szeretnék rátérni azon médiumra, mely az utóbbi évtizedekben kissé megbolygatta az irodalmi hagyományozódás lassan már befagyó állóvizét. Természetesen a világhálóról van szó, azon közvetítőcsatornáról, mely különös módon magában hordozza mind a szóbeliség, mind az írásbeliség ismérveit. A szóbeli kultúrák közvetítés hagyományai felé nyit számos kvázi irodalmi műfaj, melyek lelőhelye elsősorban a világháló. Gondolhatunk itt rögtön a blogokra, melyek mind nyelvhasználatukat, mind felépítésüket tekintve a szóbeliséghez közelítenek. Nyilván megképződik ezekben is az önéletírásokra jellemző narratív szubjektum, ám – a könyvvel ellentétben – kilép a lezárt világából, s állandóan alakíthatóvá válik, bármikor hozzá lehet tenni. Lám, már meg is dőlt a kanonikus szövegekre vonatkozó évezredek szabály. Hasonló műfajnak tekinthetjük a fórumokat és chateket, ahol éppen alakulófélben vagy egy nagyobb narráció, s a szöveget bárki alakítja – szintén a szóbeli kommunikáció szabályai szerint. Nem szabad elfeledni azt sem, hogy ezek nyilvános szövegek, tehát csak távolról rokonai a klasszikus papír-levelezésnek, a felek többnyire nem is ismerik egymást, s így válnak együtt mégis egy történet részeivé és alkotóivá, azaz egyszerre szerző- és szereplőfunkcióval is bírnak, sőt, tovább mehetünk: saját szövegeik befogadójává is. A rögzítettség persze az írásbeliség hagyományaihoz közelíti a szövegeket, ám ezen írásbeliség az eddig említettek kivül is hibádzik néhány ponton: az örökül hagyás működik, bármikor visszakereshetővé válik egy textus, ám kérdés, hogy az egyre gyarapodó szövegek között vissza fogja-e keresni valaki, az idők múlásával hogyan változnak a tárolás lehetőségei, eltűnik-e az adott oldal vagy az örökkévalóságnak szól?

Itt kapcsolódhatnak be a klasszikus irodalmi alkotások is a sorba: bárki bármikor publikálhatja saját vagy másvalaki alkotásait, ismertté válhat, anélkül, hogy bármely irodalmi kánonnak meg kelljen felelnie. Ám itt is hasonló problémával találkozunk: a szövegek óriási méretűvé duzzadásának következtében hogyan válogathatunk, képesek vagyunk-e mérővesszőt találni? Újfajta kanonikus rendet követünk, vagy behódolunk a véletlen kincstalálás esélyének? Persze e kettő egyszerre is működtethető. Számunkra irányadó portálok, ízlésünknek megfelelő oldalak, irodalmi lapok honlapjai segíthetnek eligazodni.

Talán mondanunk sem kell, hogy – bár a nyelvhasználatot és a szövegek felépítését tekintve – nem jártunk messze a szóbeli hagyományozódás egyes aspektusaitól,

mnemotechikai tekintetben még inkább lemaradunk korábbi önmagunkhoz és szövegeinkhez képest. A keresők rendkívül kényelmessé tehetik számunkra az életet, hiszen egyetlen szó alapján megtalálhatjuk a választ arra, amihez még a nyomtatott könyvek idejében esetleg lexikonok és szakkönyvek seregén kellett átrágni magunkat. A legfontosabb kérdés persze az, hogy hogyan éljük meg e változásokat és tudjuk-e úgy hasznosítani őket, hogy a kultúra és az esztétikai élmény is megmaradjon.

Tudománytörténeti (részben eszmetörténeti és hermeneutikai) vizsgálódások után érdemes arra fókuszálnunk, hogy ezen (immár nem is annyira) új médium hogyan képes befolyásolni a befogadó szöveghez való viszonyát, s ezáltal magát a befogadást. Szűkül avagy tágul a tér, melyben az esztétikai élvezet részesei lehetünk.

Mindenek előtt be kell látnunk, hogy mennyiségi szempontból óriási növekedés történt, hiszen ha csupán azt nézzük, hogy egyetlen elektronikus könyvtárban (pl. a mek.oszk.hu oldalon vagy a www.neumann-haz.hu-n) mennyi szöveghez juthat hozzá az olvasó, nem kételkedünk abban, hogy ezzel együtt olvasási lehetőségeink is szaporodtak. Nem is beszélve arról, hogy sokszor olyan szövegekre is bukkanhatunk, melyek szinte hozzáférhetetlenek a klasszikus könyvtárakban. Láthatjuk tehát, hogy a publikálás lehetősége szempontjából hasonló változás következett be, mint az írás kialakulásakor vagy a nyomtatás feltalálásakor, hiszen a kiterjesztett textuális tér a befogadók számának növekedését is feltételezi – ideális esetben.

Az adathordozó szerepén túl viszont újabb funkcióval is rendelkezik az internetes szövegvilág: azáltal, hogy szerkeszthető, beleírást megengedő (azaz, mint említettük, a szóbeli kultúrák kommunikatív és kulturális emlékezetéhez közelítő), nem fogja a lezártág érzését kelteni, mint az írott szövegek, nem tud egy kánon uralkodni a szövegek és a publikálás felett, s ez egyszersmind a kánonfogalom újraértelmezését is előhívja. Egyrészt a „kánon mint olvasandó és követendő művek listája” semmiképp sem tekinthető kielégítőnek, hiszen így csupán a szöveg akár befogadás nélkül is kulcspozíciót tölthet be ezen materiális kánonban. Mindenképp mellékívánkozik a jelentéskánon fogalma, mely a műveket interpretációikkal együtt értelmezi, azaz mozgásban lévőként, olvasottként, s állandóan újra- meg újraértelmezettként. Véleményem szerint e jelentéskánon-fogalom az, amely közelíthet egy dinamikus szövegtér szervezőelveihez: elfogadja, hogy a jelentés nem állandó, hanem mindig újratereztető, attól függően, hogyan s ki olvassa. Amennyiben az írásos kultúra termékébe újra belép a szóbeli hagyományozódás néhány lényeges eleme, elmondhatjuk, hogy a kultúra talán egy picit sajátosabbá vált, hiszen az olvasó (s ezáltal) én is részesevé válik az alkotásnak, méghozzá sokszor igen látványos módon. Számomra talán az egyik legizgalmasabb jelenség az új műfajok teremtődése: méltán idesorolható a blognapló, a fórumozás, de akár az sms-írás is megteremti a maga sajátos formai kereteit: meghatározott számú karakter közé kell zárni mondanivalónkat, igazi költőiskolai feladat, akár még a haikkal is versenghet. Így hát a felhasználó egyben alkotóvá is válhat, egy olyan szövegvilág teremtőjévé, mely saját kulturális hagyományaira épül – legyenek azok a hagyományok tízezer vagy akár tíz évesek.